

АДАБИЙ МАТН ВА МУСТАҚИЛ ФИКРЛАШ

Р.Х.Нижметова - педагогика фанлари доктори, профессор

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети

Таянч сўзлар: бадий образлилик, адабий матн, адабий асар, мустақил фикрлаш кўникма ва малакалари, мустақил фикр баён қилиш, фикр алмашиш, мустақил қарор қабул қилиш.

Ключевые слова: творческий образ, литературный текст, литературное произведение, навыки и умения собственного мышления, изложение мысли, обмен мыслями, самостоятельное принятие решения.

Key words: a creative image, literary text, a literary work, skills and habits of critical thinking, a thought statement, an exchange of thoughts, independent decision-making.

Академик лицей ва касб-хунар коллежларининг «Ўзбек тили» дарсларида ўзбек адабиёти намуналарини ўрганиш юзасидан ташкил этиладиган дарсларда талабаларнинг мустақил фикрлашлари билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш борасидаги барча ишлар муваффақиятлар гарови саналади. Ёшларнинг мустақил фикрлашлари учун кенг имкониятлар яратиб бериш эса самарали таълимнинг муҳим омиллари сирасига қиради. Тафаккур мустақиллиги маълум даражада билим олишдаги мустақилликка таянида, ўз навбатида уни маънан ва руҳан озиклантириб туради.

Адабий асарда сўзга бадий образлилик юкланади. Бу ҳолат таржиманда ҳам услубий бўёқли муқобилларни танлашга ундайди. Грамматик воситалар хусусида ҳам худди шу вазиятга дуч келиш мумкин. Хуллас, адабий материални ўрганишда қадам-бақадам мустақил қарор қабул қилиб боришни тақозо этадиган жиҳатлар ниҳоятда кўп.

Ўқувчиларнинг мустақил фикрлашини уларнинг мустақиллик намоён этишидан ташқари, яна икки хил маънода тушуниш мумкин:

1) кенг маънода, яъни ўқувчида “шахслик сифатларини шакллантириш, маънавий камолотини таъминлаш ва бу йўлда мустақил мулоҳаза юритишга ўргатиш” [1] мазмунида;

2) тор маънода, яъни билимларни ўзлаштириш, таълим жараёнида фаол иштирок этиш маъносида.

Академик лицей ва касб-хунар коллежлари ўқувчиларида мустақил фикрлаш билан боғлиқ шахслик сифатлари барча ўқув фанлари дарсларида шаклланиб боради. Ўзбек тили машғулотлари ана шу йўналишдаги ишлар ўзанида ўзининг муносиб ҳиссасини кўшмоғи зарур.

Академик лицей ва касб-хунар коллежларининг ўзбек тили машғулотларида адабий материалларни ўқиб-ўрганиш жараёнини эркинлаштириш, мустақил фикрлаш учун зарур шарт-шароитларни юзага келтириш, бу жараёни методик жиҳатдан қўллаб-қувватлаш муаммони ҳал этиш чоратадбирлари сирасига қиради.

Машғулотларни эркинлаштириш шунинг учун ҳам керакки, ўқувчиларнинг адабий матнни ўқиш ва таҳлил қилишда йўл қўядиган хатолари кўпинча баҳога таъсир этади. Шунинг учун баҳоони мустақил фикрлашга ғов бўладиган омиллардан бири сифатида тан олиш ва уни бартараф этиш йўллари излаш лозим. Албатта, бу иш ташкилий масалани қайта кўриш, ислоҳ қилиш йўли билан қисқа фурсатда амалга оширилиши мумкин. Лекин асосий қийинчилик бунда эмас. Гап тўғри методик ечимлар топа билишдадир.

Кишининг билими қанчалик кўп бўлса, маънавияти қанчалик бой бўлса, ўз билим қучига ишончи қанчалик барқарор бўлса, у қарор қабул қилишда шунчалик мустақил бўлади. Зеро, билим, маънавият қўшилиб, қарашларни, эътиқодни юзага келтиради.

Дарҳақиқат, ўқувчи адабий матнни ўқиш жараёнида тўлиқ мустақил бўлиши мумкин. Бунинг учун унда етарли сўз бойлиги, турли хил синтактик қурилишдаги гаплар мазмунини тушуниш йўлидаги таҳлил ва синтезлаш, умумлашмалар чиқара олиш қуввати шаклланган бўлиши даркор. Бу борада қуйидаги ишларни амалга ошириш жоиз:

1) адабий матнни ўқишга қадар ўзбек тилини ўрганиш жараёнида лўғат иши ҳамда турли хил синтактик қурилмаларни таҳлилий ўқишни йўлга қўйиш ва ўқувчиларда бу борада тегишли билим, кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш лозим;

2) адабий матнни мустақил ўқиш учун машғулотда каттароқ лўғатга, грамматик воситалар, сўз бирикмалари изоҳига эга бўлган зарур ахборот технологияларидан фойдаланиш керак.

Албатта, адабий матн мазмунини тўлиқ тушунишни таъминловчи ашёлар мавжуд бўлган шароитда ҳам мустақил фикрлашни тайёрловчи чоралар кўрилоғи, иш турлари

жорий этилоғи даркор. Бунда талабаларнинг таълимий ўқиш чоғида айрим лексик ва грамматик хато қилишларига йўл қўйиш, гуруҳли ишлар жараёнида бир-бирининг нуқсонларини кўрсатиб туриш ва аста-секин, оғрикларсиз бартараф этиш ана шундай чоралардан биридир.

Ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатишда ўзбек тили дарсларида, адабий матн устидаги машғулотларда бажариладиган ҳар бир иш турида муаммоли таълим унсурларини қўллашга ҳаракат қилиш, уларни баҳс-мунозарага, фикрлар беллашувига тортиш муҳим ўрин тутди.

Адабий материални ўқиш жараёнида талабаларнинг сўз бойлигини, грамматик воситаларга доир билимларини ошириш асосий мақсад эмас. Булар адабий ўқишга ўтишда бир кўприк, холос. Асосий мақсад бадий асарнинг мўлжалидан келиб чиққан ҳолда ўқувчини миллий маънавият, ўзбек халқининг ҳаёти билан яқиндан таништириш, ёшларнинг турмуш тажрибасини орттиришдир.

Ўзбек халқининг миллий маънавияти, турмуш тарзи билан танишмоқчи бўлган одамга бадий асарлар ёрдамга келади. Аксинча, шунчаки унинг кўрган-кечирганлари эса таассуротларнинг юзакли, нуқсонли бўлишига ўрин қолдиради. Бадий фильмларда ҳам ўзбекларнинг ҳаёти яққол тасвирланади. Лекин ҳаётда ҳам, фильмларда ҳам одамлар орасидаги шарқона муносабатларнинг мотивларини илғаш қийин кечади. Бадий асарда эса ёзувчининг муносабати, позицияси, қаҳрамонларнинг бир-бирларига берган баҳолари қўшилиб боради. Мустақил фикрловчи талаба учун адабий материални ўқиб-ўрганиш билан боғлиқ билим, кўникма ва малакалар ниҳоятда зарурлиги ана шунда ҳам намоён бўлади.

Бинобарин, ўқувчи ўзининг фикрини мустақил баён эта олишдан тортиб айрим муаммоли вазиятларда мустақил қарор қабул қила билишигача бўлган даражаларда малака ҳосил қилиши лозим. Адабий материаллар талабанинг ҳаёт тажрибасини ишга солиш асосида турли хил ҳаётий вазиятларда тўғри ҳулосага, тўғри ечимга, тўғри йўл танлаш, белгилашга ўргатуви мактаб вазифасини ўтайди.

Баҳслашиш эҳтиёжи етилиб келаётган фикрлаш жараёнининг ифодаси бўлибгина қолмай, шаклланиб келаётган шахснинг ўзлигини қарор топтириши, ўзининг баҳслашиш, бирор нарсани ҳал этиш, мустақилликда қатталар билан тенг ҳуқуқли эканлигини ёқлаш эҳтиёжидир. Баҳс чоғида ўқитувчи ўқувчилар билан баббаравар ҳақиқат изловчиси бўлиб ҳаракат қилади. Ана шу баҳсда у ўз билимдонлигини намоён этиши, чунки кенгрок фикрлайди, яхши асослайди, бу фазилатлар эса ўқувчиларда қатта ҳурмат уйғотади. Баҳсларда ҳар бир ўқувчининг “шахсий фикри”, ўз мавқеини ифодалаш ва асослаш малакаси жуда қадрланади.

Ўқувчи адабий матнни ўрганишда фаол мавқеда бўлса, шундай мавқе таъминланса, унинг мустақил фикрлаши ўз қобилиятидан куч олади. У бошқаларнинг фикрлари билан ҳам қизиқади, баъзан уларга танқид кўзи билан қарайди. Р.В.Глинттершчикнинг аниқлашича, ўқув-билув фаоллиги методик фаолликка олиб келади: дарсда бундай ўқувчи фақат эмоционал ва ақлий зўриқиш дақиқаларинигина қадрлайди, адабиётни қандай ўрганган бўлишини аниқ ва равшан англайди, ўз ақлий фаолиятини назорат қилиш ва йўналтиришга ҳаракат қилади [2]. Методист олим С.Матчоновнинг қуйидаги таъкиди ҳам ғоятда ўринли: “Ўқиш-ўрганиш малака ва кўникмаси шаклланган кишигина билимларни пухта ўзлаштириши мумкин” [3].

Хуллас, академик лицей ва касб-хунар коллежларининг рус гуруҳларида ўзбек адабиёти намуналарини ўрганиш юзасидан ташкил этиладиган дарсларда талабаларнинг мустақил фикрлашлари уларда мустақил билим олиш, ўзларида шунга монанд кўникма ва малакаларни шакллантириш замирида амалга ошади, мустақил фикр баён қилиш, фикр алмашиш, айниқса, баҳслашиш жараёнида ривожланади, натижада машғулотлар самарали ўтади.

Адабиётлар

1. Хусанбоева Қ. Адабий таълимда мустақил фикрлашга ўргатиш асослари. – Тошкент: Узинкомцентр, 2003.
2. Глинтершчик Р.В. Ученик и учитель на уроке литературы (К проблеме психологического обоснования методики преподавания литературы) // Восприятие учащимися литературного произведения и методика школьного анализа: Пособие для учителей. Под.ред. Проф. А.М.Докусова. –М.: «Просвещение», 1974. – С. 25-26.
3. Матчанов С. Умумтаълим тизимида адабиётдан мустақил ишларни ташкил этиш / Пед.фанд.ри ... дисс.автореферати. – Т.: 1997.

РЕЗЮМЕ

Маколада адабий матн мазмунини тўлиқ тушунишни таъминловчи ашёлар мавжуд бўлган шароитда ҳам мустақил фикрлашни тайёрловчи чоралар кўриш, иш турларини жорий этиш зарурлиги кўзда тутилган. Бунда талабаларнинг таълимий ўқиш чоғида айрим лексик ва грамматик хато қилишларига йўл қўйиш, гуруҳли ишлар жараёнида бир-бирининг нуқсонларини кўрсатиб туриш ва аста-секин, огрикларсиз бартараф этиш зарурлиги билдирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается важность внедрения видов работ, пути подготовки к самостоятельному мышлению, даже при обеспеченных материалами условиях, для полного понимания содержания литературного текста. Здесь описывается показ недостатков друг друга в процессе групповых работ и важность постепенного, лёгкого преодоления допущения некоторых лексических и грамматических ошибок во время обучения студентов.

SUMMARY

The article deals with introductions of different kinds of work, ways of the preparation for critical thinking, even being provided with materials, for the full understanding the content of the literary text. Here are described the demonstration each other's lacks in the group works and gradual, easy overcoming of some lexical and grammatical errors in teaching students.

ТАЛАБА ЁШЛАРНИ АХЛОҚИЙ – ЭСТЕТИК ТАРБИЯЛАШ - ДОЛЗАРБ ИЖТИМОИЙ ПЕДАГОГИК МУАММО

Ч.А.Сабинова - катта илмий ходим – изланувчи

Урганч давлат университети

Таянч сўзлар: юксак маънавият, умуминсоний кадриятлар, таълим, тарбия, ахлоқ, маънавий - ахлоқий тарбия, эстетик тарбия, одоб - ахлоқ, соғлом авлод, маънавият, методологик мезонлар, маданий - тарихий мерос, баркамол шахс.

Ключевые слова: высокая духовность, общечеловеческие ценности, образование, воспитание, нравственность, духовно – нравственное воспитание, эстетическое воспитание, этика, здоровое поколение, духовность, методологические принципы, культурно – историческое наследие, всесторонне развитая личность.

Key words: spirituality, education, upbringing, human values, education morality, spiritual and moral upbringing, aesthetic upbringing, ethics, healthy generation, methodological, principles, cultural and historical heritage, widely-developed personality.

Ўзбекистонда давлат таълим сиёсатининг асосий йўналишларидан бири таълимни ривожлантириш, ушбу жараёнда ёшларни баркамол, маънавиятли, етук мутахассис кадр қилиб камол топтиришдир. Давлат таълим сиёсатида ёшларни миллий, умуминсоний кадриятларга асосланган ҳолда тарбиялаш зарурлигига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Президентимиз И.А.Каримов “юкори маънавият” – мамлакатимизнинг “буюк келажаги” [1:17] деб ҳисоблайди ва “маънавий баркамол кишилар тараққиётни таъминлайдилар” [2:42] деб таъкидлайди, шу сабабдан кадрларнинг янги авлодини ўқитиш ва тарбиялаш муқаррар равишда ҳамда уларнинг профессионал даражада “ривожланиши ва янгиланиши” керак [6:25], бу айниқса “амалий тарбияга” тааллуқлигини таъкидлаб ўтади.

Ўзбекистон Республикасининг таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг бош ғояси таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш, миллий таълим тизимини жаҳон таълим стандартларига тенглаштириш, кадрлар тайёрлаш миллий моделига мувофиқ замонавий билимларни пухта эгаллаган, эркин, мустақил фикрловчи, ҳар томонлама ривожланган комил инсон ва малакали мутахассисни тарбиялаб вояга етказишдан иборатдир [4:4].

Ёшларни ахлоқий – эстетик тарбиялаш – давлат аҳамиятига молик биринчи даражали масала бўлиб, унинг ҳал этилиши учун улкан ишлар амалга оширилган. Масалан, бунга мисол давлат хужжатлари – Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида” ги Қонуни, Кадрлар тайёрлаш миллий дастури, Президентимизнинг таълим соҳасидаги чиқарган фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг шу соҳадаги қарорлари, фармойишлари ва ҳоказоларни келтиришимиз мумкин. Мазкур хужжатларда маънавий-ахлоқий ва эстетик тарбия масалаларига алоҳида эътибор қаратилган, маънавий- ахлоқий ва эстетик тарбия миллий ва умуминсоний кадриятларга асосланиши, ўсиб келаётган ёш авлоднинг шахсини ривожлантириш ва камол топтириш зарурлиги таъкидланади. Юртбошимиз ўз асарлари ва маърузаларида мамлакатимизнинг тикланиши ва жамиятимизнинг ривожланиши ҳозирги замон кишининг маънавий баркамоллигига, янги, соғлом авлодга боғлиқлигини таъкидлайди: “Соғлом авлод – мамлакатимиз келажаги” [7] ва жамият келажагида маънавий ва ахлоқий тарбия муҳим аҳамиятга эга эканлигини эътироф этади. “Биронта жамият ўз келажагини маънавий салоҳиятини, инсонлар онгида маънавият ва ахлоқий кадриятларни ривожлантириш ва мустаҳкамлашсиз тасаввур қила олмайди” [3:131]. Президентимиз, ёшлар тарбиясига муносабатни қайта кўриб чиқиш керак, деб ҳисоблайди ва - “Маънавий юксак инсонларгина тараққиётни таъминлайди” [2:42], деб эслатади. Бу муаммони ҳал этишни кечиктирмаслик керак: “Биз ёш авлодни тарбиялашга

аҳамият бермас эканмиз, келажакни йўқотамиз” [5:13]. Шунинг учун Президентимиз таълим ва тарбия “ривожланиши ва янгиланиши” керак, деб ҳисоблайди [6:25], бу ривожланиш ва янгиланиш маънавий-ахлоқий юксалиш орқали кечиши ва инсон шахсининг ривожланишига йўналтирилган бўлиши керак. Хусусан, Президентимиз одоб-ахлоқ ва инсонпарварлик тамойиллари [1:16], шу жумладан, умуминсоний кадрият ҳисобланган ва янги мазмун билан тўлдирилган аънаналари, [1:60] мезон сифатида хизмат қилиши кераклигини қайд этади ва инсон омили, тарихий – педагогик аънаналар, қадимий тарих ва маданиятга алоҳида эътибор қаратади. Чунки инсонпарварлик даражасида “қадимий тарих ва маданият маънавий-ахлоқий онгга улкан таъсир кўрсатади” [1:10]. Фақат, таъкидлайди Юртбошимиз, бу аънаналарни “уйғотиш, янги мазмун билан бойитиш зарур” [1:60]. Миллий-маънавий, тарихий-маданий меросга энг муҳим ўрин берилади. Бу табиий, қадимдан халқнинг маънавий дунёси, авваламбор, унинг ахлоқий ва эстетик маданиятидир ва бу маданият баркамол шахсни тарбиялайди.

Ҳозирги олий таълим тизимида талаба ёшларни маънавий-эстетик ва маънавий-ахлоқий тарбиялашнинг роли ва аҳамияти ортиб бормоқда. Юртбошимиз айтганидек, “амалий тарбия” йўлга қўйилмоқда [2:48], унинг усуллари, методикаси такомиллаштирилмоқда, дарсликлар қайта кўриб чиқилмоқда [2:49]. Талаба ёшларни маънавий-ахлоқий, маънавий-эстетик, ахлоқий-эстетик тарбиялашда туб ўзгаришлар юз бермоқда, тарбиянинг талаба ёшлар шахсининг баркамол ривожланишини таъминловчи турли жиҳатлари такомиллаштирилмоқда.

Президент И.А.Каримов давлат нуқтаи назаридан ҳозирги кун ёшларини маънавий, ахлоқий камол топтириш зарурлигини методологик асослаб берди ҳамда ҳозирги кун ёшлари шахсини ривожлантириш ва камол топтириш мақсадида тарбия муаммосини назарий ва амалий жиҳатдан ҳал этишга зудлик билан киришишга даъват этади. Шу билан бирга таълим тарбияни ривожлантириш ва янгилаш йўллари, йўналиши ва омиллари, принциплари, воситалари ва мазмунини белгилаб беради. Юртбошимиз, талаба ёшларни тарбиялаш тизимида таълимий-ижобий ўзгаришлар киритиш тарафдори. Бу, биринчи навбатда халқ таълими соҳаси мутахассислари – педагог кадрларни тайёрлашга тааллуқлидир.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида талабаларни тайёрлашга муносиб ўрин берилган: методологик мезонлар, мақсад ва вазифалар аниқ кўрсатилган, асосий тартиб-қоидалар ва йўналишлар белгилаб берилган, ёш мутахассислар тарбиясининг моҳиятига эътибор қаратилган. Шахсни камол топтириш мақсадида ёш